

bez favoriziranja te grupe u odnosu na drugu. To je, objašnjava Tamir, u ljudskoj naravi. Isto je tako nemoguće imati patriotizam bez zastava, himni i simbola grupnog identiteta, jer je to u suprotnosti s postulatima socijalne psihologije. Kako bi (novi) nacionalizam postao liberalniji i tolerantiji, potrebno je prihvatiti da i druge nacije imaju pravo, pa i dužnost, staviti svoje interese na prvo mjesto. Potrebno je osigurati i zaštitu prava etničkih manjina, pri čemu se očituje razlika između liberalnoga i neutralnoga građanskog nacionalizma. To je "novi društveni ugovor" – treći put između ljudskih prava i sloboda, s jedne strane, te društvene solidarnosti i grupnog identiteta, s druge. Sredina između dvaju ekstrema, kako kaže Tamir, "brutalnoga neoliberalizma" i "ksenofobnoga nacionalizma" (str. 181). Taj srednji put lijek je za moderne demokracije.

Argumenti Yael Tamir od objave u veljači 2019. doživjeli su i nekoliko praktičnih potvrda. Primjerice, danski su se socijaldemokrati na parlamentarnim izborima u lipnju založili za restriktivniju migrantsku politiku, a francuski predsjednik Emmanuel Macron nedavno je također postrožio migracijske zakone. Zasigurno će, kako bi udovoljili zahtjevima biračkoga tijela, "mainstream" stranke sve više preuzimati takve politike. Važno je istaknuti da argumenti Yael Tamir (pogotovo ekonomski) nisu primjenjivi u Hrvatskoj, jer Tamir govori o zapadnoeuropskom i američkom iskustvu. U vrijeme žustrih debata o populizmu, globalizmu i suverenizmu, Tamir zastupa prilično nezastupljenu, dobro argumentiranu, lijevo nacionalističku poziciju, koja je svakako vrijedan doprinos.

Tomislav Kardum

<https://doi.org/10.5559/di.29.3.10>

Tomislav Brković, Ivan Markešić (Ur.) RAMA 1968. OD ISELJAVANJA DO INTEGRACIJE Zbornik radova

Prozor: Općina Prozor-Rama, 2018., 893 str.

Povodom pedesete obljetnice izgradnje Ramskoga jezera, 7. prosinca 2018. godine organiziran je Međunarodni znanstveno-stručni skup u Prozoru. Na tom skupu predstavljen je *Zbornik radova Rama 1968. Od iseljavanja do integracije*. Zbornik obuhvaća devet tematskih blokova. Nakon *Predgovora* J. Ivančevića i *Uvoda* urednika, prvi je blok naslovljen *Zemljopis Rame*, koji počinje radom *Geografski smještaj, položaj, stanovništvo i gustoća naseljenosti općine Prozor-Rama* M. Pavličevića i I. Šarčevića. Autori navode da je površina općine 477 km², a po popisu stanovništva iz 2013. godine u općini je živjelo 14 200 stanovnika. Općina je smještena u jugozapadnome dijelu Bosne i Hercegovine, na krajnjem sjeveru Hercegovačko-neretvanske županije. Magistralna cesta M 16-2 općinu na jugu povezuje s Jablanicom, a na sjeveru s Gornjim Vakufom-Uskopljem i Bugojnom. Općina je od županijskoga središta Mostara udaljena osamdesetak kilometara, a od Sarajeva 110 kilometara. Najveći dio općine smješten je na nadmorskoj visini od 500 do 1000 metara. Rijeka Rama izvire na visini oko 540 metara, a u starom koritu do ušća duga je 34 km i najveći je pritok Neretve. Pritoci Rame jesu Prozorčica, Dušica, Volujak i Gračanica. U gornjem toku rijeke Rame 1964. započela je izgradnja hidroelektrane, a završena je 1968. godine potopivši oko 25 km² uglavnom najplodnijega zemljišta. Brana je visoka 103 metra, u kruni je na nadmorskoj visini od 598 m duga 230 metara. Snaga HE Rama iznosi 160 MW, a godišnje

proizvede oko 700 GWh električne energije. Jezero je duboko od 70 do 100 m, obala je duga 29 km s prosječnom širinom od 4,6 km. *Geomorfološka slika Rame* prilog je M. Pavličevića, koji piše o klimatskim, geološkim i geomorfološkim značajkama reljefa Rame te egzogenim tipovima i vrstama reljefa u Rami.

Od plana do izvedbe Ramske brane naslov je drugog tematskoga bloka u kojem je prvi prilog *Mikroprostor i modernizacija: planovi Zemaljske vlade u Sarajevu za gradnju brane na Rami i Doljanki početkom 20. stoljeća* A. Kasumović. Autorica navodi da je izgradnja hidroelektrana na području Habsburške monarhije počela sredinom osamdesetih godina 19. stoljeća, a 1908. godine javili su se investitori za iskorištavanje vodene snage Rame i Doljanke. I. Bradić bio je načelnik općine od 1967. do 1973., a u izgradnju HE Rama bio je uključen od priprema do završetka. U svojem radu *Osvrt na neka društveno-politička i ekonomska pitanja i probleme vezane za izgradnju HE Jablanica i HE Rama i na aktivnosti Skupštine općine Prozor na njihovom rješenju* piše o aktivnostima predstavnika Skupštine općine Prozor i poduzeća Hidroelektrane na Neretvi (HE n/N) iz Jablanice. Predstavnici HE Jablanica imali su dominaciju te predstavnici općine Prozor nisu mogli riješiti gotovo ni jedno pitanje u skladu sa svojim predviđanjima i interesima. Nadalje autor piše o svojim sjećanjima na izgradnju Ramskoga jezera, koja ima dvije priče. Jedna priča govori o milijunima proizvedenih kilovat sati i zarađenim milijardama. Druga priča kazuje o potopljenim imanjima i raseljavanjima kao negativnim posljedicama izgradnje HE Rama. Bradić navodi kako ta priča neće nikada biti završena kao ni priča sudbine ljudi iz Donje Rame, kada je

1954. izgrađena HE Jablanica potopivši sela u Donjoj Rami. Te priče s koljena na koljeno svojim potomcima pripovijedaju Ramljaci raseljeni po svijetu. O problemima vezanim za izgradnju HE Rama gotovo se ništa ne zna, a trebalo bi se znati jer je riječ o vrlo važnim pitanjima vezanim za život stanovništva općine. Bradić navodi da su se hidroelektrane, kao HE Rama, u razvijenim zemljama prestale graditi sedamdesetih godina 20. stoljeća, a nastavile graditi u nerazvijenim zemljama. Autor iznosi svoja sjećanja o vremenima poslije izgradnje HE Rama. H. Čolić i M. Cvjetković autori su rada *Izgradnja HE Rama i raseljavanje stanovništva povodom njezine izgradnje*. Autori navode da su se od 1947. do 1963. provodila hidrološka, meteorološka, geološka, geotehnička, geodetska i druga istraživanja kako bi od 1. svibnja 1964. do 29. studenoga 1968. došlo do puštanja u pogon HE Rama. To je dovelo do masovnoga iseljavanja Ramljaka. Fra Marijan Brkić je 1978. prema samostanskim kronikama i posebice prema *Matici iseljenih iz župe Šćit Rama* naveo da su iselila 752 katolička domaćinstva, odnosno 3355 katolika. Potopljena su sela sa 1147 gospodarskih objekata. Potopljene su drevne nekropole i groblja. Huso Čolić, rođ. 1938. u Varvari (Gornjoj Rami), radio je u Hidroelektrani na Neretvi u Jablanici od 1973. do 2012., a od 1977. do 1986. bio je direktor HE Rama. U prilogu Čolić navodi osobna sjećanja. I. Bradić autor je i studije *Znanstveni pristup razmatranju pitanja i problema uzrokovanih izgradnjom HE Rama – Studija slučaja (Case Study)*. U studiji Bradić piše da su se izgradnjom HE Rama očekivale znatne promjene u svim sferama društvenoga života općine te da će doći do izlaska iz začaranoga kruga siromaštva i nerazvijenosti, ali dogodilo se sasvim drukčije. Još izgradnjom HE na Neretvi i potapanju Donje Rame izgubljeno je 10 ha plodnoga zemljišta, što je utjecalo na smanjenje prihoda općine. Izgradnjom HE Rama općina je "ostala bez gotovo posljednjih površina obradivoga zemljišta (1812 ha) i još mnogih drugih izvora prihoda, izgubivši vrlo značajna financijska sredstva za proračun općine." (str. 213).

Posljedice za odgovornost naslov je trećeg tematskoga bloka, koji počinje radom I. Lučića *Slika okoliša u hidroenergetskim projektima Neretve i Rame ili kako "izravnati" sve vode ovoga svijeta*. Lučić piše o modernizacijskom napretku kao nasilju nad prirodom i ljudima, na što je u više svojih tekstova upozoravao etnolog V. Čurčić (1868–1959). T. Kupusović autor je rada *Može li umjetno jezero privući veći broj stanovnika od broja onih koji su se morali iseliti da bi bilo izgrađeno?* Kupusović propitkuje mogućnost da vrijednost zemljišta i nekretnina oko prirodnih i umjetnih jezera bude veoma visoka kao u razvijenim zemljama te da uz jezero domove grade i u njima žive bogati ljudi.

Četvrti tematski blok naslovljen je *Iščekzli i nevidljivi svijet*. J. Beljo autor je priloga *Iščekzlo i zaboravljeno bilje Rame*, u kojem navodi da su u Rami uzgajane sve agrarne kulture potrebne za ljudsku i animalnu hranu te ostali proizvodi nužni za samodostatnost kućanstva. U Rami su uzgajani lan i konoplja, od kojih se izradivala odjeća i obuća. Uzgajao se i šilj – pir jednozrnat, pir, krupnik, proso, heljda. Po predaji, do Drugoga svjetskoga rata uzgajao se i pamuk. S. Ivanković i J. Beljo su autori članka *Stočarstvo Rame u prošlosti i sadašnjosti*, u kojem pišu da je stočarstvo u Rami bilo razvijeno još u srednjem vijeku, ali je za osmanlijske vlasti nazadovalo. U naše vrijeme Ramljaci se okreću stočarstvu. Oko 35 obitelji intenzivno se bavi ovčarstvom, a svaka od tih obitelji ima najmanje 50 grla i proizvode sir iz mješine kao autohtoni ramski proizvod. *Hercegovačko planištenje na Ljubuši od druge polovine XX. stoljeća do danas* naslov je rada T. Ćorića, koji piše o životu i boravku hercegovačkih planištenara / planištenaka / plani-

nara na Ljubuši i okolici od druge polovice 20. stoljeća do naših dana, s posebnim osvrtom na iščekzavanje planištenjenja 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća. O višestoljetnom značenju planištenjenja svjedoči i običaj u Hercegovini da se na Božić pali i treća svijeća "planinka". R. Škrijelj, L. Lukić Bilela, S. Šljuka, S. Đug su autori članka *Ihtiofauna Rame, Ramskog i Jablaničkog jezera*. U članku navode da u neretvanskim akumulacijama živi 16 vrsta ribe.

Peti blok *Biblijsko-teološki uvidi seljenja* počinje radom *Selidbe naroda u Bibliji* P. Sudara, koji u svojem radu zaključuje da biblijski čovjek nije sam u svojoj selidbi, jer je Bog s njim "koji selidbama daje dublji i konačni smisao" (str. 406.). *Ostati ili odseliti? Pastoralno-teološke implikacije progona i iseljavanja na primjeru Knjige Jeremije proroka* prilog je I. Šarčevića, koji piše o pitanjima prognanika, iseljenika i useljenika te odnosa domaćih i stranih.

Ramljaci u zavičajju i iseljeništvu šesti je tematski blok koji počinje člankom *Iseljavanje iz Rame u drugoj polovini 20. stoljeća* A. Ivića. Autor navodi mjesta i imena i prezimena osoba koje su se nakon izgradnje HE Rama iselile. Hrvati su se naselili u Bosni i Hercegovini: Bosanska Gradiška, Banja Luka, Blažuj, Bugojno, Dobro Selo, Ilidža, Lištica (danas Široki Brijeg), Planina, Prozor, Sarajevo, Travnik te u Hrvatskoj: Bjelovar, Dubrovnik, Cavtat, Đakovo, Ilok, Križevci, Lužan (Sesvete), Petrinja, Pleternica, Popovača, Slavonska Požega, Vinkovci, Vođinci, Vukovar, Zagreb, Sesvete, Zelina. Muslimani su se raselili po BiH te u Rijeku. U prilogu autor navodi imena i prezimena obitelji koje su se iselile s pradedovskih ognjišta i mjesta u koja su se naselili. Ivić ističe da popis vjerojatno nije potpun. P. Crnjac autor je priloga *Sociološki aspekti migracije Ramljaka u drugoj polovini 1960-ih godina zbog izgradnje HE Rama i njihove integracije u novi zavičaj*. Autor piše i o eksodusu Ramljaka 1687. godine, kada je rodnu Ramu napustilo 300 obitelji s više od 5000 članova. U ramskoj je memoriji trajan pogrom koji su počinili četnici u listo-

padu 1942. kada su poklali oko 900 Hrvata i Muslimana. U radu *O iseljenim Ramljacima i gastarbajterima* A. Jeličić piše o svojim susretima s ramskim gastarbajterima od 1966. godine do danas. "Bijele udovice" – uloga supruge u ramskoj gastarbajterskoj obitelji naslov je priloga M. Rotim. M. Topić piše o paralelama između stare Rame i nove kulture življenja, opisujući stare kuće i gospodarske objekte i prostore te narodnu nošnju, ramsku obitelj, hranu, pjesme i plesove, zaštitu ljudi, stoke i imovine.

Sedmi blok nazvan je *Novo stanje – novi iskoraci*. U tom bloku T. Brković piše o organizaciji vjerskoga života, osnivanju župe Rumboci i izgradnji novih filijalnih crkava u župi Rama-Šćitu nakon izgradnje HE Rama 1968. Brković posebno ističe fra Eduarda Žilića kao glavnoga aktera u novim prilikama. *Od Poljana i Biffela do Vekića i Dolića – prilog za sintezu povijesno-umjetničke cjeline u Rami, važnog segmenta suvremene sakralne likovne umjetnosti Bosne Srebrene* rad je N. Šarčević. Fra Eduard Žilić pozvao je na natječaj nekolicinu likovnih umjetnika kako bi se naslikala slika Marije zaštitnice ramskoga puka. Odabran je Josip Biffel, koji je 1968. naslikao sliku površine 72 m² na kojoj je slika Gospe koju su ramski franjevci sa svojim pukom 1687. bježeći od Turaka ponijeli u Sinj, gdje se od tada štuje kao Gospa Sinjska.

Za obrazovanje, korespondenciju i obnovu nazvan je osmi blok, u kojem A. Mlakić i Z. Stojanović pišu o školstvu u Prozor-Rami. Prvu pučku školu u Šćitu utemeljio je fra Antun Vladić 1863. godine u samostanskim prostorijama. Srednja škola u Prozoru osnovana je 1965. godine upisavši dva odjela opće gimnazije sa 63 učenika. Škola s praktičnom obukom formirana je 14. ožujka 1973., a odlukom od

28. ožujka 1973. Gimnazija i Škola s praktičnom obukom ujedinjene su pod nazivom Srednjoškolski centar Prozor. Godine 1982./83. upisano je 907 učenika, od čega 81 u gimnaziju, a 826 u strukovne škole. Od tada broj učenika stagnira, tako da je 2018./19. upisano 295 učenika – 94 u gimnaziju, a 201 u strukovne škole. Z. Stojanović piše o pošti u Prozoru, koja je otvorena 1. kolovoza 1881. godine. J. Juričić i J. Ivančević su autori su rada *Socio-ekonomska kretanja u Prozoru-Rami 2008. – 2017. i mogućnosti demografske obnove*. Zabrinjavajući su demografski podatci. Od 2014. stalno je znatno veći broj umrlih nego rođenih, primjerice 2017. rođenih je bilo 60, a umrlih 134.

U devetom bloku *Od mitova i snova* rad je *Mitski svijet Rame u kontekstu europske mitologije* M. Dragića.

Nakon IX. bloka *Dodatak* je u kojem je intervju s I. Markešićem *U povodu 50. obljetnice potapanja ramske doline*. Na pitanje tko je kriv za iseljenje Rame Markešić je citirao Lj. Lucića: "Rama je nekome smetala kao kraj nepodesan za prilagodbu na socijalizam da u njoj ima previše katoličanstva i hrvatstva te ih (Ramljake) treba raseliti." Pozivajući se na istoga autora, Markešić navodi riječi J. Černija koji je 1947. dolazio u Ramu gledati teren za akumulacijsko jezero te je jednom prilikom na balkonu samostana na Šćitu, vjerujući da ga nitko od fratara ne čuje, svojim suradnicima rekao: "Da mi je još samo ovo ustaško gnijezdo potopiti!" (str. 878). Zbornik završava sa 30 vinjeta iz Fojničkoga grobovnika (oko 1685.).

U Zborniku su mnoge fotografije i dokumenti. Zbornik sadrži mnoge do sada nepoznate činjenice. Ipak, obavijen koprenom maglovitosti i tajnosti, najvjerojatnije se nikada neće dobiti odgovor na pitanje je li se HE Rama gradila kako bi potopila sela s domicilnim hrvatskim žiteljima. Višestruka je iznimna vrijednost *Zbornika*.

Marko Dragić